

Moderní dějiny – Suplementum 1 (2008)
Výzkumný záměr AV0Z80150510 Český dějinný prostor
v evropském kontextu – diverzita, kontinuita, integrace

19. STOLETÍ V NÁS

Modely, instituce a reprezentace, které přetrvaly

K vydání připravil Milan Řepa

© Historický ústav Akademie věd České republiky, v. v. i., 2008
Cover & Typo © studio Designiq
Na obálce použity fotografie Františka Brože „Stavba viaduktu v km 5,8
místní dráhy Kolín–Čerčany“ z roku 1900 a Zdeňka France z roku 2008

Recenzovali
Prof. PhDr. Jiří Malíř, CSc.
Doc. PhDr. Jiří Pokorný, CSc.

ISBN 978-80-7286-139-2
ISSN 1210-6860

Nakladatelství Historický ústav, Praha 2008

„Oddělené sféry“ – tradiční polarita nebo dědictví 19. století?

Daniela Tinková

Moderní společnost, spjatá s procesy industrializace, sekularizace a formováním kapitalistické společnosti v závěru 18. a v průběhu 19. století, s sebou přinesla řadu nových sociálních a kulturních modelů, které – byly v modifikované podobě – přetrvaly do dnešních dní. Za jeden z takových modelů můžeme považovat i oddělení veřejné a soukromé sféry a jejich poměrně vyhraněný genderový charakter. Kategorie, které bychom pro jednodušení mohli nazvat „veřejný muž“ a „soukromá žena“, jsou často považovány právě za dědictví 19. století.

Podíváme se alespoň ve stručném náčrtu, (1.) jak byl tento koncept chápán a užíván v 19. století, ale také v kritické poválečné (zejména marxisticko-feministické) euroamerické historiografii a (2.) které jevy a modely spjaté s ideou „oddělených sfér“ vytvořenou (zhruba) v 19. století přetrvaly bezmála do konce 20. století. Navíc se s touto modernizovanou společností sázily natolik, že se do značné míry mohou jevit jako „přirozené“ – navzdory tomu, že právě až v posledních desetiletích dochází k jejich modifikaci.

Genderová polarizace „veřejné“ a „soukromé“ sféry, tedy asociace muže s aktivitami vykonávanými mimo domov a asociace ženy s domovem a rodinou, je stále aktuální a živá a někdy se může jevit jako „nadčasová“ a „přirozená“. Jde ovšem o jeden z modelů, který do značné míry ustavilo a perfektivovalo právě 19. století, a současně i jeden z důležitých konceptů, se kterým operovala v souvislosti se studiem „ženského osudu“ americká a padoevropská historiografie (obecně především anglosaská) zejména v sedmdesátých a osmdesátých letech 20. století. „Oddělené sféry“, dichotomie „veřejné“ a „soukromé“ sféry představují jednu z klasických dialektických polarit, „velkých dichotomií“, které strukturují způsob, jakým chápat a organizovat sociální prostor i celou společnost a jež lze užívat k rozlišování mezi různými typy sociálních aktivit. Jejich kořeny sahají až do antiky, neméně jejich význam, náplň i hranice se modifikovaly napříč časem i kultury. Stará antická klasifikace rozlišovala mezi oblastí „polis“ zahrnující širší komunitu státu (politika, právo, spravedlnost) a oblastí soukromou,

tedy oblastí privátních, domácích i ekonomických aktivit. Také asociace muže se sférou veřejnou a ženy se sférou soukromou, sférou domesticity, je prakticky stará stejně jako tato definice.¹ Ačkoli obecné definice se zdají být celkem jasnými, sama definice neumožňuje stanovení pevné hranice mezi společenským a individuálním životem.

Nejjednodušším způsobem by se tento model dal popsat asi takto: Zatímco v klasické preindustriální společnosti představovala rodina základní výrobní jednotku, v kapitalismu se má chovat jako ústřední jednotka konzumu a jako jednotka odpovědná za zachování a (biologickou) reprodukci pracovní síly – a to ve smyslu materiální i ideologické a citové (výchova dětí, zázemí pro manžela)² – a je postupně stále důsledněji oddělována od světa práce.

Linda Kerberová na konci osmdesátých let 20. století zdůrazňovala, že koncept či spíše slovní spojení „oddělené sféry“ je především metaforou pro komplexní mocenské vztahy v sociálním a ekonomickém kontextu kapitalistické společnosti od pozdního 18. století.³ S osvícenstvím a nástupem industriální společnosti se tento koncept zproblemizoval a jeho užívání dostalo nové nuance. Vynořily se také nové otázky – například kam by měla náležet ona nově se otvírající sféra společenského, hospodářského i politického života, kterou nelze jasně přiřadit ani k doméně státu, ani k doméně domácnosti? Vždyť ještě J. Habermas ji řadí do prostoru „veřejného“!

Právě pojmy „veřejného“ a „soukromého“ zaujmají klíčové pozice i v libерální politické teorii, jež se formovala v 19. století. A – na druhé straně – ještě méně překvapí, že právě teorie oddělených sfér a teorie ženské marginalizace následkem raně novověkého kapitalismu má – podobně jako jiné sociální a ekonomické teorie – kořeny i u spisovatelů 19. století socialistické orientace. Myšlenku jakési „přirozené domestikace ženy“ tak najdeme u autorů relativně tak odlišných, jako jsou Tocqueville, Ruskin, Carlyle či Comte.

Nesmíme ovšem zapomínat, že například jiný klasik liberalismu, John Stuart Mill – jeden z velkých průkopníků ženského volebního práva ve Velké Británii – stojí zcela v protiproudu.⁴ Do této myšlenkové linie blízké Millovi spadají i teorie matriarchátu rozvíjené v 19. století Bach-

1 K tomuto viz mj. Jean Bethke ELSTEINOVÁ, *Veřejný muž, soukromá žena. Ženy ve společenském a politickém myšlení* (orig. *Public Man, Private Woman*, Princeton 1981), Praha 1999.

2 Catherine HALL, *White, Male and Middle Class. Explorations in Feminism and History*, Oxford 1992, s. 51–53; Juliet MITCHELL, *Woman's Estate*, Auckland 1971, s. 152–154.

3 Linda KERBER, *Separate Spheres, Female Worlds, Woman's Place: The Rhetoric of Women's History*, Journal of American History 75, 1988, 9, s. 27.

4 John Stuart MILL, *On the Subjection of Women*, 1869.

fenem, Morganem či Engelsem. Ale jestliže je u Morgana přechod k monogamní, buržoazní a patriarchální rodině interpretován jako pokrok, u Engelse tomu tak zdaleka není. Podle něj měly ženy dříve, především před příchodem obchodu, mnohem lepší postavení. Proto byl přesvědčen, že s překonáním kapitalistické společnosti dojde k návratu „tradiční“ rovnosti pohlaví a přijetí žen jako rovných občanů (Engels, *Původ rodiny*). Engels též jako jeden z mála zdůraznil, že reprodukční režim společnosti je přímo spojen s organizací výroby. To je myšlenka, kterou dále nerozvinul, ale ke které se bude vracet levicová feministická historiografie sedmdesátých až sedmdesátých let 20. století.

Byl to ostatně právě Engels (*Svatá rodina*), kdo posílil genderové konotace oddělení soukromého/veřejného a zdůrazňoval, že domácí sféra asociovaná s feminitou je doslova „ovládána muži“: Engels přímo hovoří o „historické porážce ženského pohlaví“. Podle Lindy Kerberové se Engels dokonce snažil užívat triádu *privátně – domov – žena* jako synekdochu, kde jeden výraz nahrazuje druhý.⁵ Sféra „privátní“ je obecně stále více redukována na domov a rodinu občana. Naopak pojem sféry „veřejné“ se začal prosazovat jako koncepce označující nejen politické a státní události, ale i ekonomii, obchod – a možná sem lze zařadit i různé projevy soukromovo-veřejných spolčovacích aktivit, které by do 18. století spadaly spíše do sféry soukromé – tak, jak mu rozumí nejen zmíněné pojetí starověké, ale také Habermas.

Systematické využívání konceptu „oddělených sfér“ jako organizačního konceptu v historiografii (zejména pak v problematice historie středostavovských žen) bylo víceméně záležitostí až americké feministické historiografie sedmdesátých až osmdesátých let, která o něco později – a v menší míře – dolehla do Velké Británie,⁶ méně pak do dalších evropských historiografií. Není divu, že jsou to právě Spojené státy, kde fenomén „oddělených sfér“ inspiroval feministické teoretičky a historičky nejdříve. Právě v angloamerických zemích se začaly některé badatelky věnovat studiu nástupu kapitalismu a nové třídy ve vztahu k novému rozdělení genderových rolí a k marginalizaci žen (zejména marginalizaci ekonomické a politické). Jejich hlavním inspiračním zdrojem se pochopitelně stala Marxova myšlenka, že buržoazie musela revolucionizovat nástroje výroby i výrobní vztahy – a tím i jiné vztahy ve společnosti. Právě u Marxe a Engelse se objevují náznaky „boje“ mezi pohlavími na poli domácí sféry, které se staly východiskem pro marxismus-feminismus sedmdesátých až osmdesátých

5 L. KERBER, *Separate Spheres*, s. 13.

6 K tomuto zejména Amanda VICKERY, *Golden Age to Separate Spheres? A review of the Categories and Chronology of English Women's History*, *The Historical Journal* 36, 1994, 2, s. 383–414, zde zejm. s. 411–412.

let. Z Marxe a Engelse pak byla převzata i idealizovaná vize preindustriální společnosti, kde podle většiny historiků „oddělených sfér“ existovala nikoli „oddělenost“, nikoli *kompetitivita* či *antagonismus*, ale *komplementarita*. Sociální život jako by byl organizován kolem dvou pólů projevujících zdánlivou ekvivalenci – na jedné straně autorita muže, na straně druhé „moc“ ženy.

Feminismus (zejména ve své „marxisticko-feministické“ podobě) kritizoval a zdůrazňoval konstruktivistický, umělý charakter této dichotomie; i proto bylo pro badatelky této tendence důležité studovat, jak byly tyto sféry definovány pro muže a jak pro ženy.⁷ Současně se zdůrazňovala *asymetrie* oproti oné proklamované „komplementaritě“ obou sfér, zatímco muž náleží do obou sfér, ženě přísluší omezit se na sféru soukromou; navíc, tato soukromá sféra – ač nikdo nepopírá její důležitost – stojí hierrarchicky níž ve společenské valorizaci než sféra „veřejná“. Z těchto myšlenkových zdrojů se zrodily klasické práce Carole Patemanové (*Sexuální smlouva*),⁸ S. M. Okinové (*Ženy v západoevropském politickém myšlení*),⁹ Jean Bethke Elshtainové (*Veřejný muž, soukromá žena*, 1981, český překlad 1999)¹⁰ nebo Lindy Nicholsonové,¹¹ která věnovala obšírné kapitoly zejména oddělení soukromého a veřejného v pracích Johna Locka a Karla Marxe – kromě toho, že se snažila objasnit metody k chápání genderu a reinterpretaci vztahu rodiny, státu a hospodářství.

V posledním desetiletí 20. století se začaly vůči konceptu oddělených sfér kriticky vymezovat snahy o jeho nuancování. Některé autorky a autoři se zaměřili na možnosti a podoby „překračování hranic“ mezi oběma sférami, na jejich „prolínání“.¹² Stejně jako docházelo k „expanzi“ „veřejné

7 Viz např. Leonore DAVIDOFF, *Worlds Between: Historical Perspectives on Gender and Class*, Cambridge 1995, zejm. „Regarding Some Old ‘Husband’ Tales: Public and Private in Feminist History“, s. 227–276.

8 Carole PATEMAN, *The Sexual Contract*, Cambridge 1988; slovenský překlad *Sexuálna zmluva* (Bratislava 2000).

9 Susan MOLLER OKIN, *Women in Western Political Thought*, Princeton 1979.

10 J. ELSHTAINOVÁ, *Veřejný muž, soukromá žena*.

11 Linda J. NICHOLSON, *Gender and History. The Limits of Social Theory in the Age of the Family*, New York 1968, zejm. s. 105–133 a 133–167.

12 Například Jeanne PETERSON, *No Angel in the House: the Victorian Myth and the Pauper Women*, *The American Historical Review* 89, 1984, 3 (June). Petersonová se na příkladě studia soukromých dopisů tří generací žen snažila ukázat, jak se jejich osudy a postoje nepodobají stereotypům, které jsme si o rolích „viktoriánských“ žen a mužů udělali. Již klasickým se stal také článek Caroll SMITH ROSENBERG, *The Female World of Love and Ritual*, In *Signs* 1, Autumn 1975, s. 9–29, který se na příkladu dívčích přátelství a korespondencí tázal, jak můžeme chápát povahu a sílu homosociálních vztahů a jak fungovalo „schválení“ tohoto dívčího „alternativního světa“ viktoriánskou společností. Také Nancy Scottová (*The Bonds of Womanhood*, 1977) se tázala, jak středostavovské americké ženy v raném 19. století obsazovaly sféru oddělených sfér.

sféry“ do někdejší oblasti „domova,“ tak i soukromá sféra svým způsobem „expandovala“ do sféry veřejné (to se týká především celé řady aktivit, do nichž se zapojovaly zejména středostavovské ženy, ať jde o podniky výchovné, charitativní, pečovatelské apod.)¹³

Objevovaly se i požadavky po zrušení tohoto konceptu vůbec jako konceptu překonaného. Je ostatně zjevné, že dichotomie soukromého a veřejného slouží jako model poměrně volný; je tedy otázkou, můžeme-li jej využívat jako skutečného „konceptu“. Nejasné je u různých autorů a autorek již samotné užívání „veřejného“ a jeho „dostupnosti“ – je to přístup k politice, k veřejným úřadům, ménění; tisk, kluby, sousedství, ulice – prostě „svět za dveřmi? Je „soukromé“ to, co se dá dělat doma, i když člověk zůstává v kontaktu se širším světem (obchod, korespondence)? A nelze tento model vztáhnout úspěšně i na jiné periody, než je vyloženě přelom 18. a 19. století, respektive celé 19. století? Nedochází také ke genderové dělbě sfér (nuceně i spontánně) i na „nerozdelených“ doménách (pracoviště), tak jak to ostatně ukazují i různé antropologické studie? ¹⁴

Pokud bychom tedy měli shrnout výsledky čtyřicetiletého bádání v problematice „oddělených sfér,“ respektive transformace genderových identit a vztahů v poměru k procesu modernizace a industrializace, pak základní teze – zformulované do podoby určitého „modelu“, který zčásti přetrval v podstatě do naší současnosti – by vypadaly asi takto:

1. *Úpadek ekonomického statusu žen.* V domácím typu výrobního způsobu, typickém pro preindustriální společnost, byla výrobní jednotka (již tvořili všechni členové domácnosti) malá – stejně tak i produktivita byla nízká. S pokročilejší industrializací a rozvojem kapitalistické organizace práce a výrobních vztahů došlo k oddělení sféry výroby a obchodu od sféry

lenou od mužů – tedy především poloformální organizace, v nichž trávily svůj volný čas. Podle Carla N. Denglera (*At Odds: Women and Family in America from the Revolution to the Present*, 1980) znamenalo vytvoření a oddělení „soukromé sféry“ pro ženy jistou formu autonomie „sexuální“ (která předcházela autonomii politickou), jež například umožňovala kontrolu porodnosti i sexuálních vztahů obecně – připisuje jí tedy jistý „emancipační“ prvek.

13 Můžeme připočít ještě řadu doplňkových aktivit, které se nově nabízely především mužům (banky, politické organizace, dobrovolné spolky, kulturní instituce) na rozdíl od ženských aktivit, které byly více neformální, nepřímé a často byly bezprostředně spjaty s rodinou, domovem, resp. příbuzenskou sítí. Zde je také důležitá role genderu v národních hnutích: Viz nedávno Catherine HALL – Ida BLOM – Karen HAGEMANN (edd.), *Gendered Nations. Nationalisms and Gender Order in the Long Nineteenth Century*, Oxford 2000. Při této příležitosti je snad vhodné zmínit i příklad adaptace ženských obrazů (Vlasta, Libuše) k národním cílům v práci Jitky Malečkové *Nationalizing Women and Engendering the Nation: the Czech National Movement* (s. 293–311).

14 A. VICKERY, *Golden Age*, zde zejm. s. 411–412.

konzumu (rodina), což si vynutilo novou organizaci práce i uvnitř domácnosti. Výrobní jednotky se zvětšovaly a výrobní aktivity se přesouvaly z domova do dílen a továren, kde se vykonávala práce za mzdu, na nichž se podílela stále podstatnější složka obyvatelstva přesouvajícího se z venkova do měst. Zatímco raná industrializace (zejména v oblasti textilní výroby) byla do značné míry závislá na levné práci žen a dětí, tak s rozvojem strojové výroby se i tato forma práce stávala nadbytečnou. S nástupem této strojové výroby a současně s nárůstem specializací bylo stále větší množství chudších žen donuceno ke špatně honorované, nekvalifikované práci – nejen v textilním průmyslu. Placená ženská práce byla nepravidelná, plnila spíše doplňkovou funkci v rodinném rozpočtu a byla stále více považována za neslučitelnou s péčí o domácnost a děti; proto ji vykonávaly hlavně neprovdané dívky a ženy.¹⁵ Na druhé straně žena středostavovská, měšťanská, získala novou sociální funkci a roli oddělenou od výdělečné činnosti, roli napříště finančně neohodnocenou, do níž spadala především zodpovědnost za domácnost. Důsledkem tak tedy bylo narůstající množství „nepracujících“, ekonomicky marginalizovaných středostavovských majetných dam na jedné straně sociálního žebříčku – a na straně druhé degradovaných, proletarizovaných a využívaných (vykorističovaných) žen z prostých sociálních vrstev.¹⁶ Spolu s nárůstem „vykorističovatelského výdělečného hospodářství“ (*wage economy*) nabývá tak na hodnotě placená modernizovaná práce založená na přesném časovém rozvrhu („clock-measured matrix“ slovy E. P. Thompsona), která se stává výsadou mužů – nebo neštěstím žen, které si nemohly dovolit být doma (továrenská dělnice je klasickým příkladem).

Tento model má ovšem své limity, jak ostatně ukázaly pozdější práce.¹⁷ Samozřejmě, i v raně novověké Evropě před nástupem kapitalismu docházelo k degradaci ženské práce. Rovnostářský ráj neexistoval, stejně jako neexistovala ani zcela soběstačná rodinná jednotka; ani placená práce není vynálezem 19. století a podobně.¹⁸

2. Dalším charakteristickým rysem byla i skutečnost, že *rostoucí specializace se stala také mužskou záležitostí*, zatímco pracující ženy byly častěji omezovány na práce méně kvalifikované, pomocné.¹⁹ Tento jev byl výsledkem jak nové organizace obchodu a průmyslu, tak výsledkem vědeckého

15 Louise A. TILLY – Joan W. SCOTT, *Women, Work and Family*, New York 1978, zejm. s. 227–229.

16 C. HALL, *White, Male*, s. 59–60, a A. VICKERY, *Golden Age*, s. 303.

17 Viz např. C. HALL, *White, Male*, s. 43; B. HILL, *Women, Work and Sexual Politics in 18th Century*, Oxford 1990.

18 Olwen HUFTON, *Women in History: Early Modern Europe, Past and Present* 1983, s. 126. Viz též A. VICKERY, *Golden Age*, s. 403–404.

19 C. HALL, *White, Male*, s. 51–52.

a intelektuálního vývoje od 17.–18. století. Takže ač pozdně osvícenský liberalní intelektualismus otevřel ženám dveře ke vzdělávání, tyto možnosti se vzápětí uzavřely jak díky novým formám profesionalizace, tak díky růstu byrokratických institucí, jejichž fungování bylo neslučitelné s mateřskou rolí.²⁰ Řada oborů se tak vyloženě „maskulinizovala“.²¹

Mezi obory, jež spolu s postupující profesionalizací a specializací přecházely do „mužské“ sféry, spadaly samozřejmě i oblasti, které původně tvořily součást domácí aktivity a péče vykonávané po staletí ženami. Patří sem jak ošetřování nemocných, tak péče o děti (formující se od 19. století jako moderní pediatrie) a porodnictví. Nově se konstituující lékařská péče a jako její důležitá součást i pediatrie, gynekologie a porodnictví vyžadují nové vědecké poznatky a dovednosti, kterých se ženám – které nemají přístup na univerzity – dostává jen v omezené míře. Přesto lze podotknout, že v právě uvedených oborech se sféra ženské aktivity víceméně kontinuálně udržela, byť v podřadném postavení.

3. S rostoucí specializací a obecně novou etikou práce se formuje i nová role muže-občana. Protože hlavním tvůrcem (a současně i obětí) tohoto modernizujícího se světa je především pracující občan-muž pohlcovaný stále více „veřejným“ životem, politickou či ekonomickou aktivitou, došlo nezbytně i k proměně mužské identity a role a ideje maskulinity i mužské sociability. S průmyslovou společností vznikla nová zaměstnání a role, ale narostly také nové úzkosti v novém, měnícím se světě, který přichází s industrializací, urbanizací, sekularizací, jež likvidují staré jistoty.²² Dynamika rozkládajících se tradičních patriarchálních vztahů si současně vynutila také nové formy utvrzení mužské autority v rámci privátní sféry – domácnosti.

4. Nová role privátní sféry – domova, který sice ztratil roli ekonomické jednotky, ale nabyl na významu sociálním a emocionálním. Ostatně právě ona „soukromá“ sféra občana (*občana-muže*, nutno podotknout) je jedním z výdobytků osvícenské společnosti.

Zatímco veřejná sféra je oblastí především ekonomických či společenských zájmových aktivit občana, sféra soukromá, ona nově zdůrazňovaná „sféra intimity“, se jeví jako určitá „hlubina jistoty“, jako ochranná bariéra. S rozvojem racionálních, komerčních aktivit tak začíná buržoazie chápát

privátní sféru jako „kompenzační“. Nárůst emocionální role rodiny od poloviny 18. století se jako téma objevil již v klasických pracích historiků šedesátých až osmdesátých let (Ph. Ariès, P. Laslett, E. Shorter – viz dále); tehdy se sociální orientace lidí přesunula od více nebo méně veřejných (sousedských a přátelských) vztahů do „navenek“ uzavřené, soukromé intimní sféry. Vzniká současně nová architektura a organizace prostoru. Oproti předchozí epoše, která neznala pojem intimacy a jinak zacházela i s prostorem (velké místnosti s nepřesným vymezením funkce, veřejné koupele i toalety, všudypřítomnost služebnictva), pak od druhé poloviny 18. století dochází k postupné segregaci pánského od služebnictva, rodiců od dětí, k vytváření specificky „dětského“ prostoru. Edward Shorter se v sedmdesátých letech snažil ukázat, že se vytváří a prohlubuje demarkační linie mezi rodinou a okolní komunitou – respektive, že se rodina, nyní nuklearizovaná, uzavírá do sféry intimacy, která předtím neexistovala, že dochází ke skutečnému oddělení privátní a veřejné sféry (do té doby promíšené), což se projevuje i na organizaci prostoru, na bytové architektuře – prostory se zmenšují, zútlulňují, místnosti vyhrazené rodinným příslušníkům se uzavírají vnějšku.²³ Ona „intimizace“, která byla ve znamení zmenšování prostorů a postupného vyloučování veřejnosti i služebnictva z místností obývaných hlavními rodinnými příslušníky, byla doprovázena i procesem individualizace (oddělování ložnic, pánské budoáry).

„Kult domesticity“ (který podle některých autorů posfil v Británii ve třicátých letech 19. století a vedl například i k budování separovaných rodinných domů na předměstí Londýna) se nesl ve znamení čistoty, mravnosti a zbožnosti „neposkvrněného“ domácího života a štěstí. Tento nový ideál domesticity a s ním spjatý důraz na „privátně“ s sebou přinesl, podle sociologa Donalda M. Lowea, dva základní charakteristické prvky – jednak důraz na zvláštní způsob racionalizace i úpravy interiéru a jeho dekorace, jednak „viktoriánský“ ideál femininity, který se vyznačoval sentimentalizovaným, asexuálním erotismem. Domov se stává „prostorem pro feminizovaný sentiment“.²⁴

5. Nová role emocí a emocionality v rodinných vztazích. Již Engels kladl velký důraz na emocionální roli rodiny. Toto téma se stalo předmětem zájmu některých sociálních historiků v šedesátých a sedmdesátých letech, které inspirovala zejména průkopnická práce Philippa Arièse o dětství v evropských dějinách starého režimu. Na Arièse navázal Edward Shorter, který zrekonstruoval vývoj evropské rodiny jako takový, jenž vedl od účelového hospodářského svazku, v němž se sotva projevovaly citové vazby mezi jed-

20 Leonore DAVIDOFF, *Gender and the Great Divide. Public and Private in British Gender History*, Women's History Journal 15, 2003, 1, s. 12–27, zde s. 12; Ann SOMMERS, *Common Sense About Separate Spheres*, in: *Female Lives – Moral States: Women, Religion and Public Life in Britain 1800–1839*, London 2000, s. 25.

21 A. HILL, *Women, Work*, s. 280.

22 Viz např. Michele COHEN, *Fashioning masculinity: national identity and language in the eighteenth century*, London 1996, nebo John TOSH, *What Should Historians Do With Masculinity?*

23 Edward SHORTER, *La naissance de la famille moderne*, Paris 1977 (orig. *The Making of the Modern Family*, New York 1975).

24 Donald M. LOWE, *History of Bourgeois Perception*, Chicago 1982, s. 59 a 71.

notlivými členy, k malé rodině, která je charakteristická úzkými emocionálními vztahy mezi jednotlivými členy rodiny. Shorter také klal do vztahu klesající kojeneckou a dětskou úmrtnost v 19. století s novým významem rodinné intimity a pozornosti.²⁵ (Za připomítku možná stojí, že jeho úhel pohledu je však jiný. Na rozdíl od Engelse, Tonniese nebo Le Playe stárořízní rodinu nijak neidealizuje, spíš ji naopak prezentuje jako dost odpudivou karikaturu založenou na autoritativním útlaku dětí a žen.) Shorter přišel s tezí, že se v této době rodí koncept „romantické lásky“, manželství formovaného na základě vzájemné afinity, kdy se snoubenci bez vnějšího socioekonomického tlaku (rodiny) mohou sami dobrovolně rozhodnout o uzavření manželství, přičemž nejvyšším cílem tohoto manželství je vzájemná harmonie a porozumění (a ne v prvé řadě prokreace nebo boj proti promiskuitě).

Spolu s novou, „buržoazní“ koncepcí – a můžeme snad říci i „ideologii“ – soukromé sféry, ale také „buržoazního“ konceptu manželství a rodiny se tak akcentuje i význam citové složky, respektive obecně rodinné intimity. Všudypřítomná je „sensibilité“, stejně jako „preromantický“ důraz na subjektivitu, ale také na sloučení lásky a manželství. Nároky srdce jsou postaveny narovenějiným, racionálním zájmům. Niklas Luhmann, který ve svém díle *Láska jako vášeň* analyzoval anglickou, francouzskou a německou literaturu 17.–19. století v ohledu k proměně vztahů mezi pohlavími i obecněji „sémantiky lásky“, zaznamenal, že teprve kolem roku 1760 se agresivněji ozývá nárok „lásky-vášně“ proti *amor rationalis, caritas ordinata*, která byla ideálem do 17. století, a že tato *amour passion* může stát proti strukturním požadavkům a nárokům společnosti a (širší) rodiny.²⁶ Podle Niklase Luhmanna dovolil v 18. století silnější tematizaci sexuality – stejně jako vášnivých citů – „znovuobjevený“ pojem přírody: „Láska se uvolňuje z pout společnosti a k tomu má jakožto příroda právo“.²⁷ Tato proměna v „sémantice lásky“ souvisí i s diferencovanější psychologií a psychologickým pojmovým aparátem usilujícím o zachycení emocionálních stavů (podle Luhmanna tuto diferenciaci umožnilo i konfesijní rozrůznění církevního náboženského systému, které akcentovalo individuální religiozitu bez církevního zprostředkování vztahu k Bohu).²⁸ Zhruba ve stejně době se také začaly objevovat názory, že i taková „vášnivá“ láska může zakládat manželství (do té doby šlo o oddělené jevy, respektive většina autorů se netajila svou skepsí). Vzájemná láska je naopak nadále jediným garantem trvanlivosti skutečného svazku.²⁹

Z nové „sémantiky lásky“, která revalorizovala vášeň, je napříště vyřazeno to, co „klasický kód“ zavedl jako umělé – techniky svádění i různé formy „sociální galantnosti“.³⁰

Empirismus a senzualismus 18. století přinesly sebezkoumání emocionální zkušenosti, vlastního nitra i intimních vztahů s druhými; obavy, úzkost, city, zakoušení sebe sama se stávají předmětem minuciozních analýz nejen básníků, literátů a obecně *hommes et femmes de lettres*, ale i filozofů a vědců – zejména lékařů. Vždyť i studium nervů, neurologie je také dítětem osvícenského století a není divu, že i věda o nemocné lidské duši se rodí právě na přelomu 18. a 19. století.

6. Z předchozího je celkem jasné, že bylo třeba vytvořit také nový *ideál a role ženy a femininity*. Nová „hospodyně“, to byla, slovy Niklase Luhmanna, křehká žena, ona „Pamela“ bez vlastního vědomí sexuality, která nalézá svou lidskou roli i morální završení teprve a výhradně v manželství.³¹ V preindustriální společnosti musela „hospodyně“ vykonávat celý komplex prací víceméně bok po boku manžela (i dětí), mohla se zapojovat do podnikání a aktivit manžela a spolu s ním se učit i jeho řemesla. S nárůstem jméní a bohatství ztratila nejen schopnost přispívat do rodinného rozpočtu, ale její role se redukovala na organizaci domácnosti, dozor nad manželem, dětmi a služebnictvem, a to víceméně „na plný úvazek“. Tato úloha však není artikulována v termínech „práce“, je to naplnění „přirozeného“ úkolu, jehož součástí je také reprezentace, předávání rodinné tradice, péče o sociabilitu, svátky a zbožnost, tedy jevy, které mají sloužit k upevňování rodinné stability. „Domácí štěstí, šťastný soukromý život se stávají důležitými cíli.“³² I proto má být paní domu zbavena odpovědnosti jiného druhu. Ztrátu autority ve veřejném životě se ženy snažily nahradit jistými alternativami – často novou formou kolektivního, morálního a sociálního nátlaku utvářeného uvnitř vlastních, specificky ženských (a často příbuzenských nebo přátelských) sítí.³³

Ideologie domesticity, která definuje ženu především jako něžnou, milující, naslouchající, pečlivou manželku a matku určenou a omezenou především vztahem k muži a dětem, se uplatňovala právě v 19. století. Pro nového, zaměstnaného muže kapitalistické éry vytvoření citového zázemí pro manžela, vystaveného větším konkurenčním a psychickým tlakům než ve „stabilní“ společnosti, má být tedy žena „andělem v domě“. Odkud se

29 N. LUHMANN, *Láska jako vášeň*, s. 105–106.

30 N. LUHMANN, *Láska jako vášeň*, s. 116.

31 N. LUHMANN, *Láska jako vášeň*, s. 107.

32 Yvonne KNIEBIEHLER, *La mère au foyer*, in: Geneviève Dermenjian – Jacques Guilmou – Martine Lapied (edd.), *Femmes entre ombre et lumière. Recherches sur la visibilité sociale (XVIIe–XXe siècles)*, Paris 2000, s. 33–41.

33 L. KERBER, *Separate Spheres*, s. 22–23.

25 E. SHORTER, *La naissance de la famille moderne*.

26 Niklas LUHMANN, *Love as a Passion* (1982); česky *Láska jako vášeň*, Praha 2002, zvl. s. 99–100.

27 N. LUHMANN, *Láska jako vášeň*, s. 115.

28 N. LUHMANN, *Láska jako vášeň*, s. 105 a 109.

však bere ono nové idealizované ženství vzešlé z pozdního 18. století a založené na morální superioritě a sexuální pasivitě ženy? Catherine Hallová a Leonore Davidoffová je odvozovaly (v některých částech Velké Británie) od evangelické zbožnosti.³⁴ Podle jiných autorů a autorek se tato nová feminista, idea „pasivního ženství“, utvářela během osmnáctého století, a to jak na poli sociálního myšlení a teorií (nejen Rousseau), ale i v literatuře a vědě (viz dále v této a následující kapitole).

Obraz milující ženy má i svou odvrácenou, negativní stránku – žena, která nemůže vykonávat produktivní práci a nechává velkou část domácí práce sluhům (a i vlastní reprodukci je nyní schopna víceméně „legálně“ omezovat antikoncepcí), je odsouzena k tomu trávit čas četbou laciných románů, divadlem, kartami a formálními návštěvami. Taková Emma Bovaryová, „dáma nudící se z nicnedělání“, se stává, slovy Lawrence Stonea, pouhým „ornamentálním statusovým objektem“.³⁵

7. Objevila se však také nová *idea a role dítěte*. V preindustriální i rané industriální époše byla důležitá kvantita dětí. Vysokou dětskou a novorozenecou úmrtnost „kompenzovala“ vysoká (manželská) porodnost. Když se kvalita pracovních sil stala důležitější než kvantita, narostla pochopitelně i výchovná funkce rodiny, již opět zajišťuje především žena. Jestliže aristokratická rodina svěřovala výchovu dětí k tomu určeným osobám a dáma se věnovala jiným povinnostem a rodina lidová („výrobní jednotka“) nutila chudou matku pracovat těžce vedle otce na úkor výchovy dětí, pak rodina buržoazní – založená na silnějších citových vazbách mezi jednotlivými členy – vymezila ženě novou roli v rodině a výchově. Nově definovaná matka je zodpovědná za péči o děti, považované za nezkaženou naději. Současně i těhotenství a mateřství přestávají být výhradně kategoriemi biologické, respektive fyziologické zkušenosti, ale nesou s sebou myšlenku emocionálně bohatého, výjimečného stavu, jemuž náleží veškerá pozornost a péče – nejen fyzická. Dá se však předpokládat, že se modifikovala i (sociální a emocionální) role otce; té však nebyla dosud věnována v historiografii náležitá pozornost.

Zůstává nicméně otázkou, do jaké míry se tento model uplatňoval v českém měšťanském prostředí, kde na jedné straně nedokončená modernizace a industrializace vlastně nedovolovaly důslednější oddělení „soukromé“ a „veřejné“ sféry, takže zde přetrávaly určité starší archetypy, a kde, na straně druhé, vyžadoval nástup nacionalismu a ideologie národního obrození svým způsobem „aktivnější“ (byť omezené) zapojení žen do veřejných záležitostí.

34 C. HALL, *White, Male*, s. 75–89, Catherine HALL – Leonore DAVIDOFF, *Family Fortunes*, London 1987.

35 Lawrence STONE, *The Family, Sex and Marriage in England 1500–1800*, London 1977, s. 396.

Jak zdůrazňovala již v polovině osmdesátých let 20. století historička Joan W. Scottová, žádná proměna společenského řádu se neobejde bez proměny genderových vztahů a genderového rádu. A tak si i nástup industriální společnosti a nové občanské a „buržoazní“ hodnoty vynutily nový model organizace práce, v němž rodina přestala být samostatnou výrobní jednotkou s komplementárními pracovními rolemi muže a ženy. Nová kapitalistická organizace práce tak proměnila nejen vztahy mezi společenskými vrstvami, ale i mezi pohlavími.

Zmíněné modely začaly na sklonku 20. století procházet poměrně výraznými změnami – ať už jde o postavení ženy v rodině (zaměstnanost žen, která si vynutila modifikaci obrazu „hospodyně“) či na pracovním trhu (lepší možnosti i kvalifikace) nebo o postavení dítěte v rodině i ve společnosti (krize „child-oriented society“ v souvislosti s narůstáním zaměstnanosti rodičů, kdy děti tráví stále více času v masových institucích), ale i v chápání partnerských vztahů (zejména rozklad mytu romantické lásky umocněný rostoucí rozvodovostí či rozšířením fenoménu volného soužití).

Mnoha kritikům se tyto proměny mohou jevit jako rozklad „tradiční“ rodinné morálky a „tradičního“, „odvěkého“ rozdělení rolí i životního prostoru. Pokusili jsme se ukázat, že toto „tradiční“ a „odvěké“ – jakkoli jsme viděli, že myšlenka „oddělených sfér“ má svůj původ přinejmenším v antice – bylo přesto do značné míry jedním z těch plodů 19. století, které dlouhodobě přetrvaly „v nás“.